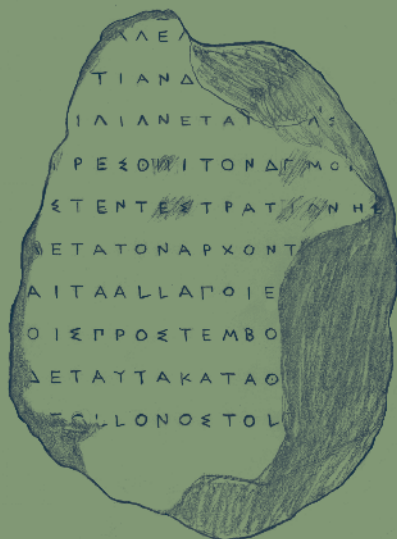

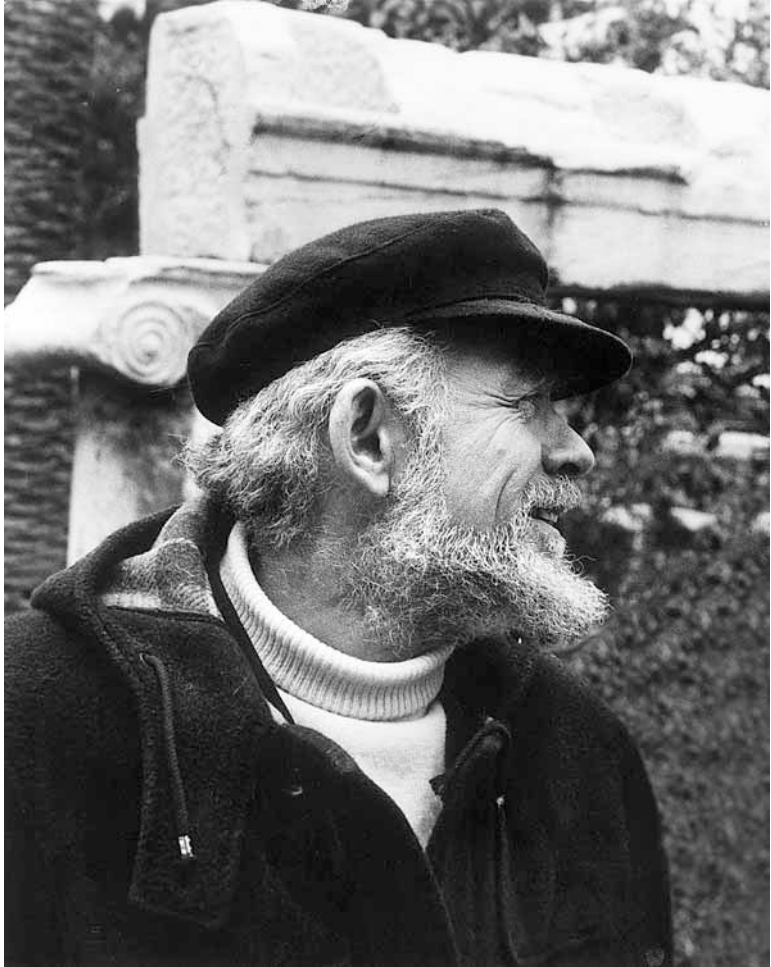
ΣΤΕΦΑΝΩΙ ΣΤΕΦΑΝΟΣ

Μελέτες εἰς μνήμην Στεφάνου Ν. Κουμανούδη
(1931-1987)

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

ΑΘΗΝΑΙ 2019

Ό Στέφανος Ν. Κουμανούδης στην πλατεία τής 'Αγ. Αϊκατερίνης
στην Πλάκα (1986)

ΣΤΕΦΑΝΩΙ ΣΤΕΦΑΝΟΣ

Μελέτες εἰς μνήμην Στεφάνου Ν. Κουμανούδη
(1931-1987)

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

ΑΓΓΕΛΟΣ Π. ΜΑΤΘΑΙΟΥ – ΒΟΥΛΑ Ν. ΜΠΑΡΔΑΝΗ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

ΑΘΗΝΑΙ 2019

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	9-12
ΑΓΓΕΛΟΣ Π. ΜΑΤΘΑΙΟΥ, Νέο θραῦσμα τῆς συμμαχίας Ἀθηναίων καὶ Ἀργείων (IG I ³ 86)	13-44
ΔΗΜΗΤΡΗΣ Σ. ΣΟΥΡΛΑΣ, Ἐμ πολέμοι. Νέο θραῦσμα καταλόγου θανόντων	45-52
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΠΑΠΑΖΑΡΚΑΔΑΣ, Ψῆφισμα πολιτείας ἐξ Ἀθηῶν ἀνέκδοτον	53-65
ΓΕΩΡΓΙΑ Ε. ΜΑΛΟΥΧΟΥ, Τὸ Ἡράκλειον τῶν Μεσογείων· οἱ ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες	67-97
ΒΟΥΛΑ Ν. ΜΠΑΡΔΑΝΗ, Ἀνάθεση ἱππάρχων καὶ φυλάρχων	99-129
ΕΙΡΗΝΗ-ΔΟΥΚΙΑ ΧΩΡΕΜΗ, Οἱ γυναῖκες στὶς ἀναθηματικὲς ἐπιγραφές τῆς Ἀκροπόλεως τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.	131-156
ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ν. ΠΑΛΗΣ, Ἰουλιανὸς ἐπαρχικὸς	157-164
ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Σ. ΚΡΟΥΣΤΑΛΗΣ, Νεώτερα στοιχεῖα γιὰ τὸ θεμιστόκλειον Ἀφροδίσιον στὸν Πειραιᾶ	165-177
ΑΡΗΣ ΤΣΑΡΑΒΟΠΟΥΛΟΣ, Ὁ «ενταφιασμὸς» τῶν Ἀττικῶν ἐπιτυμβίων κούρων καὶ κορών (Μια νέα ερμηνεία)	179-202
ΕΛΕΝΗ ΚΟΥΡΙΝΟΥ – Γ. Α. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, Ἀπόσπασμα ἱεροῦ νόμου ἀπὸ τῆ Σπάρτη	203-209
ΕΛΕΝΗ ΖΑΒΒΟΥ, Ἐπιγραφές ἐκ τῶν Λακωνικῶν πόλεων Γυθείου, Λᾶς καὶ Ζάρακος	211-228
ΞΕΝΗ ΑΡΑΠΟΓΙΑΝΝΗ – ΑΝΔΡΟΝΙΚΗ ΜΑΚΡΗ, Νέος ἐφηβικὸς κατάλογος ἀπὸ τὴν ἀρχαία Θουρία	229-240
ΔΗΜΗΤΡΑ ΣΤΑΘΑΚΗ, Κατάλογος ἐφήβων ἐκ Θήρας	241-246
ΖΩΣΗ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Ἐπιγραφικὰ εραníσματα Κυκλάδων	247-268
ΓΕΩΡΓΙΟΣ Κ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Ὅρος χωρίου ἀπὸ τὴν Πάρο	269-292
ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΑΛΛΙΟΝΤΖΗΣ, Ἀνάθεση χρημάτων ἀπὸ τὴν Κήρινθο. Χαλκίδα καὶ βόρεια Εὐβοία τὸν 4ο αἰ. π.Χ.	293-314
ΜΕΛΙΝΑ ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ-ΤΣΟΠΟΤΟΥ, Οἱ κοπρῶνες τῆς ἀρχαίας Ρόδου	315-334
ΣΟΦΙΑ ΜΑΤΘΑΙΟΥ, Ὁ Στέφανος Ἀ. Κουμανούδης (1818-1899) καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου	335-346
ΜΑΡΙΑ Σ. ΔΙΑΚΟΥΜΑΚΟΥ, Στεφάνου Ἀ. Κουμανούδη, Ἐκδρομὴ εἰς Θίβημ. «Ἡμερολόγιον ταξιδίου»	347-365

‘Ο Στέφανος ‘Α. Κουμανούδης (1818-1899)

καθηγητής τοῦ Πανεπιστημίου

‘Ο Στέφανος ‘Αθαν. Κουμανούδης ἀνήκει στήν πρώτη μετεπαναστατική γενιά τῶν λογίων, οἱ ὁποῖοι σφράγισαν μέ τὸ ἔργο τους τοὺς θεσμοὺς καὶ τὴν ἰδεολογία τοῦ νεοπαγοῦς ‘Ελληνικοῦ κράτους.

Ήταν γόνος μιᾶς οἰκογένειας τῆς διασπορᾶς ἀπὸ τὴν ‘Αδριανούπολη – ὁ ἴδιος συχνὰ ὑπέγραφε μέ τὸ προσωνύμιο ‘Αδριανοπολίτης–, ἡ ὁποία εἶχε ἐγκατασταθεῖ στὸ Βελιγράδι τῆς Σερβίας τὸ 1825. Ήταν ὁ μόνος ἀπὸ τὴν οἰκογένεια ποὺ προχώρησε πέρα ἀπὸ τίς ἐγκύκλιες σπουδές, ἀλλὰ καὶ ὁ μόνος ποὺ ἐπέλεξε νὰ ζήσει στὴν ‘Αθήνα. Μετὰ ἀπὸ ἐννέα χρόνια παρακολούθησης μαθημάτων στὸ Μόναχο, στὸ Βερολίνο καὶ στὸ Παρίσι (1835-1844), μέ τὴν οἰκονομικὴ ὑποστήριξη τοῦ εὐκατάστατου ἀδελφοῦ του Γιαννάκη, ἡ ἐπαγγελματικὴ ἀποκατάσταση στὴν πρωτεύουσα τοῦ νεοσύστατου κράτους ἀποτελοῦσε μιὰ φυσιολογικὴ γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐξέλιξη.¹

Μὲ τὴν πολιτικὴ «προστασία» τοῦ Πρωθυπουργοῦ καὶ Ὑπουργοῦ ‘Εκκλησιαστικῶν καὶ ‘Εκπαιδύσεως Ἰωάννη Κωλέττη,² ὁ ἄγνωστος στὴν ἑλλαδικὴ κοινωνία ἑτερόχθων Κουμανούδης σχεδὸν ἀμέσως διορίστηκε ὑφηγητὴς τῆς Λατινικῆς Φιλολογίας στὸ νεοσύστατο Πανεπιστήμιο, καὶ ἔκτακτος καθηγητὴς τὸ 1846.³ Τὸ γεγονός προκάλεσε τὴν ἔντονη δημόσια ἀντίδραση τοῦ αὐτόχθονος συμφοιτητῆ του στὸ Βερολίνο Εὐθύμιου Καστόρχη, ὁ ὁποῖος, ἐπικαλούμενος τὸ γεγονός ὅτι εἶχε παρακολούθησει μεταξὺ ἄλλων παραδόσεις Λατινικῆς Φιλολογίας στὴ Γερμανία μέ κρατικὴ ὑποτροφία, ἰσχυρίστηκε ὅτι ἐδικαιούτο ἐκεῖνος νὰ καταλάβει τὴ

Στὴ μνήμη τοῦ Στέφανου, ποὺ τὸν φαντάζομαι νὰ καγχάζει μέ τὸ γνωστὸ προκλητικὸ του ὕφος διαβάζοντας τὰ «περιστατικοῦδια» τῆς ζωῆς τοῦ σπουδαίου προπάππου του. Θὰ μοῦ ἔλεγε ὅτι ὅλα αὐτὰ εἶναι ἀσήμαντα, ἐν μέρει γιὰ τὸ πῆλιν καὶ ἐν μέρει γιὰ νὰ με θυμώσει· θὰ τὰ κατάφερνε.

1. Γιὰ τὰ βιογραφικὰ του βλ. Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος ‘Α. Κουμανούδης (1818-1899). Σχεδιάγραμμα βιογραφίας*, ‘Αθήνα 1999. Γιὰ τίς σπουδές καὶ τὰ νεανικά του χρόνια βλ. Σοφία Ματθαίου (ἐπιμ.), *‘Ημερολόγιον 1837-1845, στὸν τόμο Σοφία Ματθαίου – Π. Καρέλλος (ἐπιμ.)*, *Στεφάνου Α. Κουμανούδη ἀνέκδοτα κείμενα 1837-1845*, 11-235. Γιὰ τὸν σερβικὸ κλάδο τῆς οἰκογένειας βλ. Sophia Matthaïou, *The Greco-Serbian Identity of the Koumanoudis Family*, στὸν τόμο P. M. Kitromilides and Sophia Matthaïou (eds), *Greek-Serbian Relations in the Age of Nation-Building*, (Institute of Historical Research/NHRF), Athens 2016, 179-194.

2. ‘Ο διορισμὸς καὶ ἡ παύση τῶν διδασκόντων στὸ Πανεπιστήμιο ἦταν ἀποκλειστικὴ ἀρμοδιότητα τοῦ ἐκάστοτε Ὑπουργοῦ ‘Εκκλησιαστικῶν καὶ ‘Εκπαιδύσεως, μέ ἀποτέλεσμα νὰ ἐξαρτῶνται πολιτικὰ ἀπὸ αὐτόν. Βλ. Κ. Λάπτας, *Πανεπιστήμιο καὶ φοιτητὲς στὴν ‘Ελλάδα τὸν 19ο αἰῶνα*, (IAEN/KNE), ‘Αθήνα 2004, 157-158.

3. Ματθαίου, *Στέφανος ‘Α. Κουμανούδης*, ὅπ.π. (σημ. 1), 31.

θέση.⁴ Στόν πρυτανικό λόγο τοῦ ἔτους ὁ καθηγητὴς τῆς Γενικῆς Ἱστορίας Θεόδωρος Μανούσης ὑπανίχθηκε ὅτι ὁ Κουμανούδης δὲν εἶχε κάνει ειδικὲς σπουδές.⁵ Στὴν πραγματικότητα κανένας ἀπὸ τοὺς δύο δὲν ἦταν ἐξειδικευμένος στὸ ἀντικείμενο τῆς Λατινικῆς Φιλολογίας. Ἡ πρώτη γενιὰ τῶν Ἑλλήνων καθηγητῶν στὸ Φιλολογικὸ Τμῆμα, δὲν εἶχε ἀποκτήσει κάποια σαφῆ φιλολογικὴ εἰδικότητα,⁶ ἀπόρροια ἐξάλλου καὶ τῆς ἀσάφειας ποὺ ἐπικρατοῦσε ἀκόμη διεθνῶς ὡς πρὸς τὴ διάκριση τῶν ἀρχαιογνωστικῶν ἐπιστημῶν.⁷

Ἡ εὐρύτητα καὶ ἡ ἐλευθερία τῶν σπουδῶν στὰ φιλοσοφικὰ τμήματα τῶν γερμανικῶν πανεπιστημίων,⁸ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ χαλαρότητα καὶ τὴν ἐπιείκεια ὡς πρὸς τὶς ἀπαιτήσεις ποὺ ἐπέβαλλαν οἱ πρακτικὲς ἀνάγκες τοῦ Ἑλληνικοῦ κράτους,⁹ ἔδιναν τὴ δυνατότητα στοὺς Ἑλληνας «ἀποφοίτους» νὰ καταλαμβάνουν θέσεις διδασκαλίας μὲ εὐρὴ φιλολογικὸ περιεχόμενο. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ Κουμανούδης θεωροῦσε τὸν ἑαυτὸ του ἱκανὸ νὰ διδάξει εἴτε ἀρχαιολογία, εἴτε ἱστορία, εἴτε ἱστορία τῆς νεώτερης τέχνης, τῶν ἐθίμων, τῆς γραμματείας κτλ. ἀπορρίπτοντας μάλιστα τὴ σχολαστικὴ φιλολογικὴ διδασκαλία: «ὄμως νὰ ὑπαγορευθῶ δὲν θέλω», σημείωνε.¹⁰ Ἡ θέση γιὰ τὴ διδασκαλία τῆς Λατινικῆς Φιλολογίας προέκυψε τυχαῖα, καθὼς ἔπρεπε νὰ καλυφθεῖ τὸ κενὸ ποὺ εἶχε δημιουργηθεῖ μετὰ τὴν ἀπόλυση καὶ στὴ συνέχεια τὸν θάνατο τοῦ προηγούμενου διδάσκοντος, τοῦ Γερμανοῦ Heinrich Ulrichs.¹¹

4. Ἐφημ. Ἀθηνῶν, 7 Φεβρουαρίου 1846, 4 καὶ 8 Αὐγούστου 1846· ἔφημ. Ἐλπίς, 5 Σεπτεμβρίου 1846. Τὸ ζήτημα συζητήθηκε καὶ στὴ Βουλῆ. Βλ. Πρακτικά τῆς Βουλῆς, 1846, σ. 2256-2257 καὶ 2289-2293.

5. Τὴν πληροφορία ἀναφέρει ὁ ἴδιος ὁ Κουμανούδης, Ἡμερολόγιον Στεφάνου Ἀ. Κουμανούδη 1845-1867, Μεταγραφή: Στ. Ν. Κουμανούδης, Ἐπιλεγόμενα: Ἀ. Π. Ματθαίου, Ἀθήνα 1990, 58 (29.9.1846). Φαίνεται ὅτι ὑπῆρχε μόνο στὴν προφορικὴ ἐκδοχὴ τοῦ λόγου. Δὲν περιλαμβάνεται στὴ δημοσιευμένη μορφή του. Βλ. Λόγος ἐκφωνηθεὶς τὴν 29 Σεπτεμβρίου 1846 ὑπὸ τοῦ πρώην Πρυτάνεως Κ. Θ. Μανούση, Ἀθήνα 1846, 9.

6. Βάσει τῶν κανονισμῶν ὄφειλε ἓνας φοιτητὴς μετὰ ἀπὸ τὴν ἐλεύθερη παρακολούθηση μαθημάτων νὰ συντάξει διατριβὴ σὲ κάποιο εἰδικὸ ἀντικείμενο. Βλ. Ματθαίου (ἐπιμ.), Ἡμερολόγιον 1837-1845, ὅπ.π. (σημ. 1), 150 (16.1.1842).

7. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ καθηγητὴς τῆς κλασσικῆς φιλολογίας Adolf Schöll τὸ 1841 δίδασκε σὲ μία παράδοση ἱστορία τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς πλαστικῆς καὶ σὲ ἄλλη Σοφοκλῆ. Βλ. *Index lectionum quae auspiciis regis augustissimi Friderici Guilelmi Quarti in Universitate Litteraria Friderica Guilelma per semestre aestivum* A. MDCCXXI instituentur, 15.

8. Γιὰ τὴ φιλοσοφία τῶν Γερμανικῶν πανεπιστημίων βλ. Λάμπας, ὅπ.π. (σημ. 2), 58-60.

9. Πολλοὶ διορίζονταν χωρὶς τὸ ἀποδεικτικὸ σπουδῶν. Μεταξὺ αὐτῶν καὶ ὁ Κουμανούδης (ὁ ὁποῖος αὐτοσαρχαζόταν γιὰ τὸ γεγονός ὅτι παρέμεινε ἀνεξέταστος) σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ζωῆς του ἐξ αἰτίας συμπτώσεων), καθὼς καὶ ὁ Καστόρχης. Βλ. Ματθαίου, Στέφανος Ἀ. Κουμανούδης, ὅπ.π. (σημ. 1), 29-31 καὶ Λάμπας, ὅπ.π. (σημ. 2), 167-168.

10. Ματθαίου (ἐπιμ.), Ἡμερολόγιον 1837-1845, ὅπ.π. (σημ. 1), 136-137 (24.10.1841).

11. Ὁ Ulrichs πέθανε τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1843. Ἐνα χρόνο ἀργότερα ὁ Πρύτανης Κωνστα-

Δὲν αἰσθανόταν ἀσφαλῆς γιὰ ἀρκετὸ καιρὸ· ἀνησυχοῦσε γιὰ τὴν ἐπάρκεια τῶν γνώσεών του, γιὰ τὸ πλῆθος τῶν ἀκροατῶν στὶς παραδόσεις του, καθὼς καὶ γιὰ τὸν πολιτικὸ κίνδυνον νὰ παυθεῖ, ἰδιαιτέρως μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Κωλέττη τὸ 1847.¹² Ὅταν προέκυψε τὸ 1848 τὸ θέμα τοῦ διορισμοῦ τοῦ Καστόρχη, ἐξ αἰτίας τοῦ ὁποίου φοβόταν ὅτι κινδύνευε νὰ χάσει τὴ θέση του, ἀπέφυγε νὰ συμμετάσχει στὴ διαδικασία τῆς ἐξέτασης τοῦ ὑποψηφίου.¹³ Ἐνα χρόνο μετὰ τὸν διορισμὸ του, ὁ Καστόρχης ζήτησε νὰ μειωθοῦν οἱ ὄρες διδασκαλίας τῆς Λατινικῆς Φιλολογίας πού εἶχε ἀναλάβει καὶ νὰ διδάξει ἕνα μάθημα ἐπιπλέον ὑπὸ τὸν τίτλο «Ἑλληνικὴ Ἀρχαιολογία ἢ βίος Ἑλλάδος». Στὴ σχετικὴ συνεδρίαση τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς ὁ Κουμανούδης ὑποστήριξε τὸ αἴτημα, συντασσόμενος μὲ τὴν ἄποψη τοῦ Ἀσωπίου ὅτι ὅσο περισσότεροι διδάσκουν τὸ ἴδιο ἀντικείμενο τόσο τὸ καλύτερο γιὰ τοὺς φοιτητές.¹⁴ Τὸ αἴτημα τοῦ Καστόρχη ἔγινε δεκτὸ καὶ μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο περιορίσθηκε καὶ ὁ κίνδυνος γιὰ τὴ θέση τοῦ Κουμανούδη. Ἀπὸ τὸ 1849 καὶ ἐξῆς οἱ δύο θὰ συμπορευθοῦν ἀρμονικὰ, ὅχι μόνο ὡς συνάδελφοι στὸ Πανεπιστήμιο, ἀλλὰ καὶ ὡς βασικὸι συντελεστὲς τῆς δραστηριότητος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας.¹⁵ Ἐγίνε τακτικὸς καθηγητῆς τὸ 1854 καὶ παρέμεινε στὸ Πανεπιστήμιο ἕως τὸ 1886.¹⁶ Τὰ μαθήματα πού δίδαξε ἀκολουθοῦσαν τὸ γερμανικὸ πρότυπο: «Βίος Ρωμαίων», «Ἱστορία τῆς Ρωμαϊκῆς Γραμματολογίας», ἐρμηνεῖα ἐνὸς Ρωμαίου συγγραφέα. Ἀνέλαβε ἐπίσης τὴν εἰδικὴ ἄσκηση τῶν φοιτητῶν στὰ Λατινικὰ στὸ Φιλολογικὸ Φροντιστήριον, θεσμὸ ἐμπνευσμένο ἐπίσης ἀπὸ τὰ γερμανικὰ πανεπιστήμια.¹⁷ Ἐκεῖ οἱ φοιτητὲς ἀσκοῦντο, κατὰ τὸν κανονισμό, στὸ «λατινιστὶ γρά-

ντίως Ἀσώπιος ἀναφερόταν στὴ δυσκολία τοῦ ἀρμόδιου ὑπουργείου νὰ βρεῖ τὸν κατάλληλον ἀντικαταστάτη. Βλ. Κωνσταντῖνου Ἀσωπίου ὁμιλία, ἐκφωνηθεῖσα [...] ἐπὶ τῆς παραδόσεως τῆς τοῦ Πανεπιστημίου Πρωτανείας (τῆ α' Ὀκτωβρίου 1844), Ἀθήνα 1844, 11.

12. Βλ. Ἡμερολόγιον Στεφάνου Ἀ. Κουμανούδη 1845-1867, ὅ.π.π. (σημ. 5), 86 (14.10.1847), 87 καὶ 88 (28.10.1847), 101-102 (25.10.1848), 104 (15.11.1848). Στὰ πρῶτα μαθήματα ἔκανε καὶ λάθη, πού κάποιον φοιτητὲς ἀντιλήφθηκαν, Ματθαίου (ἐπιμ.), Ἡμερολόγιον 1837-1845, ὅ.π.π. (σημ. 1), 183-185.

13. Κατὰ τὴν ἡμέρα τῆς «δοκιμασίας» τοῦ Καστόρχη ὁ Κουμανούδης ἀπουσίαζε «αὐλούμενος». Βλ. Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Πρακτικὰ Συνεδριάσεων τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς (στὸ ἐξῆς Π.Σ.Φ.Σ.), 10 καὶ 18 Ἰανουαρίου 1848. Γιὰ τὸν φόβον του βλ. Ἡμερολόγιον Στεφάνου Ἀ. Κουμανούδη 1845-1867, ὅ.π.π. (σημ. 5), 95 (7.1.1848): «En, foras pulsat Castorches; qui docere vult tamquam ὑφηγητής». Ὁ «ἀνταγωνισμὸς» τῶν δύο χρονολογεῖται ἀπὸ τὰ χρόνια τῶν σπουδῶν τους στὸ Βερολίνο. Βλ. Ματθαίου (ἐπιμ.), Ἡμερολόγιον 1837-1845, ὅ.π.π. (σημ. 1), 150, 160.

14. Π.Σ.Φ.Σ., 9 Νοεμβρίου 1849.

15. Ματθαίου, Στέφανος Ἀ. Κουμανούδης, ὅ.π.π. (σημ. 1), 71.

16. Ματθαίου, Στέφανος Ἀ. Κουμανούδης, ὅ.π.π. (σημ. 1), 32-36.

17. Ματθαίου, Στέφανος Ἀ. Κουμανούδης, ὅ.π.π. (σημ. 1), 32-33, 41-45, 146-153. Πολλὲς σημειώσεις γιὰ τὶς παραδόσεις του σώζονται στὸ Ἀρχεῖον Κουμανούδη στὸ Τμῆμα Χειρογράφων καὶ Ὁμοιοτύπων τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης (στὸ ἐξῆς Ἀρχεῖον Κουμανούδη) [φάκ. 1

φειν), δηλαδή στη μετάφραση αρχαίου ελληνικού κειμένου στα λατινικά και στην ανάλυση ενός Λατινικού κειμένου. Οί απαιτήσεις και ο τρόπος διεξαγωγής του μαθήματος απέιχε από αυτόν του Γερμανικού αντιστοίχου θεσμού, σύμφωνα με τον οποίο δύο προετοιμασμένοι σε ένα φιλολογικό ζήτημα φοιτητές αντιπαρετίθεντο με επιστημονικά επιχειρήματα και μάλιστα στη Λατινική γλώσσα.¹⁸ Η έρευνητική διάσταση του Φιλολογικού («Σεμιναρίου») των Γερμανικών πανεπιστημίων αποτελούσε πολυτέλεια για το Έλληνικό πανεπιστήμιο, το οποίο καλείτο να καλύψει επείγουσες ανάγκες του υπό συγκρότηση κράτους. Το Φιλολογικό Τμήμα και ιδιαίτερα το Φιλολογικό Φροντιστήριο συνδέθηκε από την αρχή και καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα με τη διαμόρφωση δασκάλων.¹⁹

Στά σαρανταένα χρόνια της θητείας του στο Πανεπιστήμιο ο Κουμανούδης δέν εγκατέλειψε ποτέ τη συγκεκριμένη διδακτική υποχρέωση, ενώ κατά καιρούς ζητούσε τη μείωση της απασχόλησής του στα άλλα μαθήματα, επικαλούμενος το βαρύν πρόγραμμα, το οποίο περιελάμβανε μεταξύ άλλων τη διδασκαλία Έλληνικών στον Βασιλέα Γεώργιο, από το 1863, και στη σύζυγό του Όλγα, από το 1868.²⁰ Όπως συνάγεται από τα δημοσιευμένα προγράμματα των μαθημάτων, μόνο εν μέρει επέτυχε τη μείωση των ώρων. Απέφυγε, ωστόσο, όσο ήταν δυνατόν, τις διοικητικές υποχρεώσεις· ανέλαβε τέσσερις φορές το αξίωμα του κοσμητόρος, μία του μέλους της Συγκλήτου, ενώ παραιτήθηκε από το πρυτανικό αξίωμα το 1870 πέντε ημέρες μετά την εκλογή του.²¹

Οί απόψεις του για το περιεχόμενο της Κλασικής Φιλολογίας απηχούν την πιό σύγχρονη τότε Γερμανική φιλολογική σχολή, της Αρχαιολογίας (*Alterthumswissenschaft*), βασική αρχή της οποίας ήταν ότι η Φιλολογία όφειλε να εξετάζει το σύνολο των δραστηριοτήτων των αρχαίων Ελλήνων και Ρωμαίων. Ο Κουμανού-

(1115) - 16 (1130)]. Ως προς την ιστορική όπτική, είναι χαρακτηριστικό ότι στην επιστολή, με την οποία ζητά την απαλλαγή του από το μάθημα του «Βίου Ρωμαίων» το 1868, αναφέρει ότι το περιεχόμενό του καλύπτεται από το μάθημα της «Γενικής Ιστορίας», φάκ. 4 (1106), αρ. 9.

18. Για τόν θεσμό του Φιλολογικού Σεμιναρίου βλ. W. Clark, *Academic Charisma and the Origins of the Research University*, University of Chicago Press, 2006, κυρίως το κεφάλαιο «The Research Seminar», 141 κέ.

19. Στόν ιδρυτικό κανονισμό του 1837 «ή μόρφωση αξίων διδασκάλων διά τὰ γυμνάσια και ελληνικά σχολεία» αναγορεύεται «σημαντικώτερος σκοπός του πανεπιστημίου». Βλ. Άρ. Βαμπάς (έπιμ.), *Οί νόμοι του Έθνικού Πανεπιστημίου*, Άθήναι 1885, 69. Στήν παρουσίαση της ιστορίας του Πανεπιστημίου το 1881 ό Ίωάννης Πανατζίδης, κλασικός φιλόλογος ό Ίδιος, σημείωνε ότι η Φιλοσοφική Σχολή ανέκαθεν είχε και διά παντός θά έχη κυριώτατον σκοπόν τήν διάπλασιν ίκανών εις τό ίδιον έργον διδασκάλων». Βλ. Ίω. Πανατζίδης, *Χρονικόν της πρώτης πεντηκονταετίας του Έλληνικού πανεπιστημίου*, Άθήναι 1889, 45.

20. Ματθαίου, *Στέφανος Ά. Κουμανούδης*, έπ.π. (σημ. 1), 191-192.

21. Ματθαίου, *Στέφανος Ά. Κουμανούδης*, έπ.π. (σημ. 1), 35.

δης, ὅπως ὅλοι σχεδὸν οἱ καθηγητῆς τῆς Κλασσικῆς Φιλολογίας, ἡ συντριπτικὴ πλειονότης τῶν ὁποίων εἶχε φοιτήσει σὲ Γερμανικὰ πανεπιστήμια,²² εἶχε παρακολουθήσει στὸ Βερολίνο μαθήματα τοῦ August Böckh,²³ ὁ ὁποῖος ὡς διάδοχος τοῦ Friedrich August Wolf ἐκπροσωποῦσε αὐτὴν τὴν ἀντίληψη, προσδίδοντας μιὰ σαφῆ ἱστορικὴ διάσταση στὸ ἀντικείμενο τῆς Κλασσικῆς Φιλολογίας.²⁴

Τὶς ἀντιλήψεις του γιὰ τὸ θέμα ὁ Κουμανούδης ἀνέλυσε στὸ ἄρθρο «Περὶ φιλολογίας ἐν γένει καὶ ἰδίως τῆς Λατινικῆς».²⁵ Ἐκεῖ ἀνέπτυξε ὄχι μόνον τὴν ἔννοια τῆς Φιλολογίας καὶ τῶν κλάδων της, ἀλλὰ καὶ τὴ θέση τῆς Φιλολογίας, Ἑλληνικῆς καὶ Λατινικῆς, στὴν Ἑλληνικὴ κοινωνία τῆς ἐποχῆς του: «Οἱ δύο οὗτοι λαοί, εἰς πολλὰ διάφοροι τὴν φύσιν καὶ εἰς πολλὰ συγγενεῖς, διατρεξάντες μέχρι τέλους τὸ πολιτικὸν καὶ κοινωνικὸν στάδιόν των, ἄφησαν εἰς ἡμᾶς κληρονομίαν πολύτιμον τὰ ἔργα τῶν χειρῶν καὶ τοῦ μεγαλεπηβόλου νοῦς των· καὶ ἀσυγχώρητα ἠθέλαμεν βέβαια ἀμάτη, ἐὰν ἀρχόμενοι νέου βίου, κοινωνικοῦ τε καὶ πολιτικοῦ, δὲν ἐρρίπτομεν ἐν βλέμμα καὶ εἰς τὰ παθήματα καὶ τὰ κατορθώματα ἐκείνων, μετὰ τῶν ὁποίων σφικτότατα εἴμεθα ἀπ' αἰῶνων συνδεδεμένοι, τοῦ μὲν ὄντες ἀπόγονοι, τοῦ δὲ ὑπάρξαντες δοῦλοι ἰκανὸν καιρὸν πρὸς σωφρονισμόν μας.»²⁶ Ὁ Κουμανούδης ἐπικαλεῖτο τὴν ἄποψη τοῦ Κοραῆ ὅτι ἡ γνώση τῆς Λατινικῆς ἦταν ἐξἄλλου ἀπαραίτητη γιὰ τὴ μελέτη τῆς Ἑλληνικῆς φιλολογικῆς βιβλιογραφίας.²⁷

Στὶς παραδόσεις του ἐπέμενε στὸ ζήτημα τῆς κριτικῆς μεθόδου, ὄχι μόνον ὡς μέσου γιὰ τὴν ἀνάλυση τῶν κλασσικῶν κειμένων, ἀλλὰ καὶ γενικὰ ὡς τρόπου σκέψης,²⁸ κάτι ποὺ ἀπηχεῖ ἐπίσης τὸ φιλελεύθερο Γερμανικὸ ἐπιστημονικὸ καὶ

22. Λάμπας, ὅ.π. (σημ. 2), 145-146, 150-151. Ἡ τάση αὐτὴ εἶχε ξεκινήσει ἀπὸ τὰ προεπαναστατικὰ χρόνια. Ὁ θαυμασμός γιὰ τὴ Γερμανικὴ σχολὴ τῆς ἐπιστήμης τῆς φιλολογίας εἶναι ἐμφανῆς στὶς σχετικὲς φιλολογικῆς συζήτησεις ποὺ διεξάγονται στὸ περιοδικὸ Ἑρμῆς ὁ Λόγιος (1811-1821), Sophia Matthaïou, Establishing the discipline of Classical Philology in nineteenth-century Greece, *The Historical Review / La Revue Historique* 8 (2011) 120-128.

23. Ἰω. Καλιτσουνάκης, Ἡ ἀναβίωσις τῶν κλασσικῶν σπουδῶν ἐν Ἑλλάδι ἀπὸ τῆς ἀπελευθέρωσης καὶ ἐντεύθεν, Ἑπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν 8 (1957-1958) 355-356.

24. J. E. Sandys, *A History of Classical Scholarship*, vol. III, Νέα Ὑόρκη 1964, 48-211 καὶ R. Pfeiffer, Ἱστορία τῆς κλασσικῆς φιλολογίας ἀπὸ τὸ 1300 μέχρι τὸ 1850, Ἀθήνα 1980, 193-209. Γιὰ τὸν Böckh βλ. ἐπίσης *ADB* 2, 770-783.

25. Σ. Ἀ. Κουμανούδης, Περὶ φιλολογίας ἐν γένει καὶ ἰδίως τῆς Λατινικῆς, *Φιλολογικὸς Συνέδρημος* 7-8 (31.3.1849) 230-247.

26. Ὅ.π., 236. Γιὰ τὶς ἀπόψεις τοῦ Κουμανούδη γενικὰ βλ. Ματθαίου, Στέφανος Ἀ. Κουμανούδης, ὅ.π. (σημ. 1), 41-45.

27. Τὸ ἴδιο τόνιζαν καὶ πρὶν τὴν ἐπανάσταση οἱ λόγιοι ποὺ υἰοθετοῦσαν τὶς ἐπιστημονικῆς ἀρχὲς τῆς Γερμανικῆς φιλολογικῆς ἐπιστήμης, Matthaïou, Establishing the discipline of Classical Philology, ὅ.π. (σημ. 22), 131.

28. Ματθαίου, Στέφανος Ἀ. Κουμανούδης, ὅ.π. (σημ. 1), 45, 146-147.

ἐκπαιδευτικό πρότυπο τῆς ἐποχῆς.²⁹ Στὸ ἐναρκτήριο μάθημα τὸ 1846 ὁ Κουμανούδης ἀνέλυσε τὴ σημασία τῆς ἐλευθερίας στὴν ἐπιστήμη τῆς Φιλολογίας,³⁰ ἕνα «ἀγαπητὸ δόγμα» του, ὅπως ἔλεγε.³¹ Τὰ πανεπιστήμια στὴ Γερμανία χαρακτηρίζονται (κατὰ πρῶτον λόγον ὡς καθολικαὶ ἀκόναί διὰ τὸ λογικὸν τῶν ἤδη εἰς τῶν ἀνδρῶν τὴν ἡλικίαν μεταβαίνοντων καὶ μεταβάλλοντων νέων). Ἐκεῖ διδάσκεται «ὁ τρόπος τοῦ κτᾶσθαι αὐτὰς [τὰς γνώσεις]» καὶ ἀποκτᾶται ἡ «ἔξις τῆς ἐλευθέρας ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης». Μολονότι τὸ ἀντικείμενο τῶν γνώσεων μπορεῖ νὰ εἶναι τὸ ἴδιο μὲ αὐτὸ τοῦ γυμνασίου, στὸ πανεπιστήμιο ὁ φοιτητὴς «τῆς ζητητικῆς ἀτόχος γενόμενος ἤθελε προχωρῆ ἀπροσκόπτως πλέον, οὐχὶ δὲ ψοφοδεῆς φύλαξ εὐαρίθμων τινῶν νεκρῶν γνώσεων ἀποταμιευμένων ἐντὸς αὐτοῦ ὡς ἀκατανοήτων πραγμάτων, ἀποκτηθέντων δὲ ὁπωσδήποτε δι' ἀνελευτέρου ἀντιγραφῆς ἢ μηχανικῆς ἀπομνημονεύσεως. Ἀλλὰ διὰ ν' ἀποκτηθῆ ἡ ἔξις αὕτη, ἡ ζητητικὴ τῆς ἀληθείας μετ' ἐλευθερίας, αἱ πανεπιστημιακαὶ παραδόσεις πρέπει νὰ διαφέρωσιν καὶ διαφέρουσι τῶν ἐν τοῖς γυμνασίοις [...] Πῶς δέ, μὲ ποῖα μέσα αἰσθητότερα βαδίζει εἰς τὸν σκοπὸν [ἢ φιλολογία]; [...] διὰ τῆς ὑψηλῆς κριτικῆς. Τῆς κριτικῆς ὁ φάρος πρέπει νὰ ᾔηται εὐμεγέθης, διότι καὶ ἐπὶ πλεῖστον ἐκτείνεται. Ἔχει δὲ χρεῖαν πολλῆς καυσίμου ὕλης [...] χρεῖαν δηλ. πολλῶν γνώσεων μερικῶν, ἐν ἐνὶ λόγῳ, ἔχει χρεῖαν τοῦ ἀναγκαίου κακοῦ τῆς πολυμαθείας καὶ τῆς πολυαναγνωσίας». Τῆ φιλολογικῆ ἐρευνητικῆ μέθοδο πρέπει («καὶ οἱ μὴ ἰδίως φιλόλογοι νὰ ἀσπασθῶσι»).

Αὕτῃ ἡ ἐλευθερία, κατὰ τὴ γνώμη του, δὲν θὰ μποροῦσε νὰ ὑπάρχει σὲ παλαιότερες ἐποχές, γιὰτὶ συνδέεται μὲ τὴν πολιτικὴ πρόοδο τῶν εὐρωπαϊκῶν κρατῶν καὶ μεταξὺ αὐτῶν καὶ τῆς Ἑλλάδας: «Εἶμαι δὲ ὑπερεὐέλπις, ὅτι τὸ ἀληθῶς ἐπιστημονικὸν ἐλευθερον πνεῦμα, τὸ ὁποῖον ἀνάγει εἰς τὰ ὕψη τῆς αἰθερίου ἀληθείας τὴν ὀλομέλειαν τῶν ἐμβριθῶν Εὐρωπαϊῶν Πανεπιστημίων, αὐτὸ μέλλει νὰ ἐπικρατῆ καὶ εἰς τὴν φιλολογικὴν σχολὴν ὡς καὶ εἰς τὰς λοιπὰς τοῦ ἀρτιπαγοῦς ἡμετέρου Πανεπιστημίου, καὶ μέλλει νὰ καταστήσῃ ὅλους ἡμᾶς, τοιοῦτους ὁποίους μᾶς θέλει ἢ ἐκ πολλῶν παθῶν ἀνανήψασα ἐλευθέρα ἡμῶν πατρίς καὶ πρὸς τούτοις (τὸ ὁποῖον περὶ πολλοῦ ποιοῦμαι καὶ δὲν ἀμφιβάλλω ὅτι καὶ ὅλοι ὑμεῖς) ὁποίους εὐχεται νὰ μᾶς ἴδῃ μακρόθεν καὶ τὸ ἔξω γένος καὶ ἡ Εὐρωπαϊα δὲ φιλελληνικῆ τῶν ἐθνῶν οἰκογένεια, ἄξιους τῶν προγόνων ἡμῶν».

Τὶς ἀπόψεις αὐτὲς ἐνστερνίζονταν σὲ γενικὲς γραμμὲς ὅλοι οἱ σπουδασμένοι στὴ Γερμανία καθηγητές.³² Τὸ κείμενο τοῦ Κουμανούδη περιεῖχε, ὠστόσο, καὶ

29. Λάμπας, ὅ.π. (σημ. 2), 96.

30. Ἀρχεῖον Κουμανούδη, φάκ. 8 (1122).

31. *Ἡμερολόγιον Στεφάνου Ἀ. Κουμανούδη 1845-1867*, ὅ.π. (σημ. 5), 63 (23.10.1846).

32. Βλ. ἐνδεικτικὰ Κ. Ἀσώπιος, *Ὁμιλία ἐκφωνηθεῖσα ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ὁθωνος τῆς γ' Ὀκτωβρίου 1842, ἐπὶ τῆς πρώτης ἐνάρξεως τῶν αὐτοῦ μαθημάτων*, Ἀθῆναι 1842, 27-28. Ἐπίσης Κ. Φρεαρίτης, Βιβλιοκρισία. Τὸ μέλλον ἤτοι περὶ ἀνατροφῆς καὶ παιδείσεως ὑπὸ Δ. Σ.

στοιχεῖα τῶν προσωπικῶν του πεποιθήσεων. Γιὰ νὰ τονίσει π.χ. παραστατικά τὸν βαθμὸ τῆς ἐλευθερίας τῶν ἀπόψεων ποὺ ἐπικρατοῦσε στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Βερολίνου, ὅπου «περὶ πάντων γίνεται λόγος, περὶ οὐδενὸς σιγή», ἀνέφερε τὴν περίπτωση δύο καθηγητῶν τῆς Θεολογίας οἱ ὁποῖοι συνυπῆρχαν, ἀκολουθώντας ἐκ διαμέτρου ἀντίθετες θεολογικὲς ἀπόψεις· ὁ ἓνας, ὁ Wilhelm Heugstenberg, ἦταν πιστὸς στὴ φιλοσοφία τῆς ἀπόλυτης πίστεως στὰ παραδεδωμένα δόγματα τῆς χριστιανικῆς θρησκείας (ultra orthodox τὸν χαρακτηρίζει), ἐνῶ ὁ ἄλλος, ὁ Franz Ferdinand Benary, ἀμφισβητοῦσε συστηματικὰ μὲ τίς μεθόδους τῆς φιλολογικῆς κριτικῆς τὴ γνησιότητα τοῦ περιεχομένου τῆς Ἀγίας Γραφῆς.³³

Ἀπὸ τίς σημειώσεις ποὺ σώζονται στὸ ἀρχεῖο του συνάγεται ὅτι στὶς παραδόσεις ἀνεδείκνυε τὴν ἱστορικὴ διάσταση τῆς φιλολογίας καὶ τόνιζε πάντα τὴν ἀνάγκη τῆς κριτικῆς σκέψης καὶ μεθόδου. Τὰ θέματα, στὴ μελέτη τῶν ὁποίων καθοδηγοῦσε τοὺς μαθητές του, δὲν περιορίζονταν στὸ ἀντικείμενο ποὺ δίδασκε· ἄλλοι μαρτυροῦν ὅτι «μίμιλοῦσε περὶ συλλογῆς δημοτικῶν ἀσμάτων καὶ συντάξεως ἰδιωτικῶν τῆς νεοελληνικῆς γλώσσης»,³⁴ ἄλλοι κατέγραψαν συζητήσεις γιὰ τὴν Ἑλληνικὴ γλώσσα³⁵ ἢ γιὰ ἀρχαιολογικὰ θέματα.³⁶

Ὅπως ἀναφέρθηκε, βρισκόμαστε σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ τὰ ὅρια τῶν ἀρχαιολογιστικῶν ἐπιστημῶν δὲν ἔχουν διαγραφεῖ ἀκόμη μὲ σαφήνεια. Ἔτσι, παρὰ τὴ μεγάλη φιλολογικὴ τους παιδεία, οἱ λόγιοι-φιλόλογοι τῆς ἐποχῆς παράγουν ἓνα πολύμορφο καὶ ἐλάχιστα φιλολογικὸ, μὲ τὴ στενὴ σημασία τοῦ ὄρου, ἔργο. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι οἱ προσπάθειες γιὰ τὴν ἔκδοση ἀρχαίων συγγραφέων, –στὴν ἀρμόδια ἐπιτροπὴ συμμετεῖχε καὶ ὁ Κουμανούδης–, ἕως τὴ δεκαετία τοῦ 1860 ἀπέτυχαν.³⁷ Ἡ σημαντικότερη ἐπιστημονικὴ συνεισφορὰ τοῦ Κουμανούδη στὴν ἀρχαιολογιστικὴ ἐπιστήμη συνίσταται, ὅπως εἶναι γνωστὸ, στὴ δημοσίευση καὶ ἐρμηνεῖα ἀρ-

Στρούμπου, *Πανδώρα* 5 (1854-55) 525-532. Ὅπως σημείωνε ὁ Φρεαρίτης: «Ἡ ἐπιστήμη δηλονότι μία οὖσα ἐν τῇ ιδέᾳ, ἔστι τι καθ' ἑαυτὸ ἀνεξάρτητον, οὐδεμίαν αὐθεντίαν ἀναγνωρίζον τοῦτο δέ, διότι αὕτη ἔστι τις γνώσις λογικὴ [...] τὸ δὲ Πανεπιστήμιον ταύτην τὴν ἐπιστήμην καλλιτεροῦν, προώρισται εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἐν τῇ ἐπιστήμῃ ταύτῃ ἐνυπαρχούσης ἐλευθερίας καὶ ἀνεξαρτησίας, ὅπ.π., σ. 530.

33. Εἶναι γνωστὴ ἡ «αἰρετικὴ» στάση τοῦ Κουμανούδη ὡς πρὸς τὴ χριστιανικὴ θρησκεία, Ματθαίου, Στέφανος Ἄ. Κουμανούδης, ὅπ.π. (σημ. 1), 126-129 καὶ Μαριλίτσα Μητσοῦ, Στεφάνου Ἄ. Κουμανούδη Στρατῆς Καλοῦ χαιροῦ. Ἐνα ποιητικὸ τεκμήριο αὐτολογοκρισίας, τ. Β', Ἀθήνα 2005, 127-174.

34. Γ. Χ. Χασιώτης, *Συλλογὴ τῶν κατὰ τὴν Ἠπειρὸν Δημοτικῶν ἀσμάτων*, Ἀθήνα 1866, κή'.

35. Ἀπάντησις Γεωργίου Μιστριώτου πρὸς τὸν Ἰωάννην Πανταζίδην ἐπικρίναντα τὴν ἔκδοσιν τοῦ Γοργίου τοῦ Πλάτωνος, Ἀθήνα 1877, 25.

36. Ἀρχεῖον Κουμανούδη, φάκ. 20 (1134), ἀρ. 85, φάκ. 52 (1166), ἀρ. 105.

37. Πανταζίδης, ὅπ.π. (σημ. 19), 136.

χαιών Ἑλληνικῶν ἐπιγραφῶν,³⁸ ἢ ἀποκάλυψη τῶν ὁποίων συνδέεται μὲ τὴ δραστηριότητα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.

Ὁ Κουμανούδης ταυτίστηκε στὴν ἐποχὴ τοῦ κυρίως μὲ τὸ ἔργο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας,³⁹ τοὺς στόχους τῆς ὁποίας σχεδὸν ἐξ ὀλοκλήρου διαμόρφωσε ὁ ἴδιος κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ καὶ τοὺς ὁποίους ὑπηρετήσε ἀπὸ τὴ θέση τοῦ Γραμματέως τοῦ Συμβουλίου τῆς μὲ συνέπεια κατὰ τὸ διάστημα 1859-1894.⁴⁰ Τὸ γεγονός ὅτι στὶς συνεδριάσεις τῆς Σχολῆς ὑπερασπίζεται μαζὶ μὲ τὸν Καστόρη σθεναρὰ τὴν ἀποστολὴ ὑποτρόφων στὴ Γερμανία γιὰ νὰ σπουδάσουν Ἀρχαιολογία ἀντανανκᾶ τὴν ἰδιαίτερη εὐαισθησία τοῦ σχετικὰ μὲ τὴ διαμόρφωση ἐξειδικευμένων ἀρχαιολόγων,⁴¹ ἐνῶ τοῦ ἀναγνωρίζεται ἡ ἀρμοδιότητά νὰ γνωμοδοτεῖ γιὰ ἀρχαιολογικὰ θέματα.⁴²

Ἡ βασικὴ γραπτὴ συνεισφορά τοῦ Κουμανούδη ὡς διδάσκοντος τὴ Λατινικὴ Φιλολογία ἦταν ἡ ἐπανεκδόση μὲ συμπληρώσεις τοῦ Λατινοελληνικοῦ Λεξικοῦ τοῦ Heinrich Ulrichs.⁴³ Ἀναφέρουμε ἐπίσης μιὰ μελέτη περὶ Ὀρατίου δημοσιευμένη σὲ ἐφημερίδα,⁴⁴ καθὼς καὶ ἓνα κείμενο-κριτικὴ σὲ πρόσφατη ἔκδοση μετάφρασης τοῦ Σαλλουστίου.⁴⁵ Μιὰ «Μελέτη περὶ Πινδάρου» ἀπευθυνόταν στοὺς σπουδαστές

38. Γιὰ τὴ συνεισφορά τοῦ στὴν ἐπιστῆμὴ τῆς ἐπιγραφικῆς βλ. Ἀγγελος Π. Ματθαίου, Ἐπιλεγόμενα στὸ Ἡμερολόγιον Στεφάνου Ἀ. Κουμανούδη 1845-1867, ὅπ.π. (σημ. 5), 214-219 καὶ τοῦ ἰδίου, Ἐπιλεγόμενα, σπὸν τόμο Στεφάνου Ἀθ. Κουμανούδη, Ἀττικῆς Ἐπιγραφαὶ Ἐπιτύμβιοι. Προσθήκαι ἐκδιδόμεναι ὑπὸ Στεφάνου Ν. Κουμανούδη καὶ Ἀγγέλου Π. Ματθαίου, Ἀθῆναι 1993, 465-484. Ὁ μὲ μπορούσαμε νὰ ὑποστηρίξουμε, λοιπόν, ὅτι ἦταν ἀπὸ τοὺς πρώτους ποὺ συνέβαλαν οὐσιαστικὰ στὴ σαφῆ διάκριση μιᾶς ἀρχαιολογικῆς ἐπιστῆμης στὴν Ἑλλάδα, τῆς Ἀρχαιολογίας.

39. Κατηγορήθηκε μάλιστα ὅτι ἀδιαφοροῦσε γιὰ τὶς ὑποχρεώσεις τοῦ στὸ Πανεπιστήμιον, Β. Φαρσῆς, Ἡ δημοσία παιδείαις καὶ τὸ διδασκαλικὸν ἐν Ἑλλάδι, Πάτρα 1868, 101.

40. Ματθαίου, Στέφανος Ἀ. Κουμανούδης, ὅπ.π. (σημ. 1), 68-80.

41. Π.Σ.Φ.Σ., 15 Νοεμβρίου 1874 καὶ 13 Σεπτεμβρίου 1876.

42. Τὸ 1875 καλεῖται νὰ γνωμοδοτήσει μαζὶ μὲ τὸν Ἀθαν. Ρουσόπουλο γιὰ τὴ γνησιότητα ἀρχαίου, Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Πανεπιστημίου, Ἀρχεῖο Πρωτοκόλλου (στὸ ἐξῆς Α.Π.) ἀρ. 45.3, ὑποφ. 3.9 (17 Ἰουνίου 1875). Ὡς ἀρμόδιος ἀναλαμβάνει καὶ τὴν ἐξέταση ἐπὶ ἀρχαιολογικῶν θεμάτων ὑποψήφιων ὑποτρόφων, Π.Σ.Φ.Σ., 5 Μαρτίου 1869 καὶ 29 Ὀκτωβρίου 1879.

43. Λεξικὸν Λατινοελληνικόν, τὸ μὲν πρῶτον συνταχθὲν ὑπὸ Ἑνρ. Οὐλερίχου, νῦν δὲ τὸ δεύτερον ἐπεξεργασθὲν καὶ πλουτισθὲν ὑπὸ Στεφάνου Ἀ. Κουμανούδη, Ἀθῆναι 1854. Ἀκολούθησε τρίτη ἔκδοση τὸ 1864: Λεξικὸν Λατινοελληνικόν... νῦν τὸ τρίτον ἐπεξεργασθὲν ὑπὸ Στεφάνου Ἀ. Κουμανούδη, Ἀδριανουπολίτου, Ἀθῆναι 1864.

44. Α. [= Στέφανος Ἀ. Κουμανούδης], Περὶ Ὀρατίου μελέτη, Νέα Ἑλλάς, 14 Αὐγούστου 1848· Α. [= Στέφανος Ἀ. Κουμανούδης], Πρώτη ὑπεράσπισις τῆς περὶ Ὀρατίου μελέτης [κατὰ Κλεάνθου Σαμίου], Νέα Ἑλλάς, 3 Ὀκτωβρίου 1848· Στέφανος Α. Κουμανούδης, Δευτέρα ὑπεράσπισις τῆς περὶ Ὀρατίου μελέτης [κατὰ τοῦ Κλεάνθου], Νέα Ἑλλάς, 15 Νοεμβρίου 1848.

45. Σ. Ἀ. Κουμανούδης, Λατινικὴ φιλολογία, Φιλολογικὸς Συνέδριμος 3-4 (31.1.1849), 112-117.

της φιλολογίας,⁴⁶ ὅπως καὶ ἡ μελέτη «Περὶ φιλολογίας ἐν γένει» ποὺ ἀναφέρθηκε παραπάνω. Τὰ δύο ἄρθρα ποὺ δημοσιεύει στὸ περιοδικὸ *Πανδώρα*⁴⁷ ἐκφράζουν τὴν τάση τῆς ἐποχῆς νὰ μεταφέρονται στὸ Ἑλληνικὸ κοινὸ οἱ φιλολογικὲς ἐξειλιξιεὶς στὴν Εὐρώπη.⁴⁸ Τὸ 1854 ἐκδίδει τὸ μόνον αὐστηρὰ φιλολογικὸ δοκίμιο, γραμμμένο ἐξ ὀλοκλήρου στὴ Λατινικὴ γλῶσσα, κατὰ τὸ πρότυπο τῆς διεθνοῦς ἐπιστήμης.⁴⁹ Τὴν τελευταία καθαρῶς φιλολογικὴ συμβολὴ του, μιὰ κριτικὴ τῆς ἔκδοσης ἐνὸς Λατινικοῦ κειμένου, βρίσκουμε στὸ περιοδικὸ *Φιλίστωρ* (1861-1863),⁵⁰ ὅπου ὡς συνεκδότης, ὁ Κουμανούδης δημοσιεύει ἀρχαῖες Ἑλληνικὲς ἐπιγραφές.

Τὸ 1870 ὁ Κουμανούδης, ὁ Καστόρχης καὶ ὁ καθηγητῆς τῆς Ἑλληνικῆς Φιλολογίας Δημήτριος Σεμιτέλος ἐκμεταλλούμενοι τὸν θεσμό τῆς οἰκονομικῆς συνδρομῆς τοῦ Πανεπιστημίου σὲ συγγράμματα τῶν λειτουργῶν του, ζήτησαν τὴν οἰκονομικὴ ὑποστήριξη γιὰ τὴν ἔκδοση «περιοδικοῦ συγγράμματος τῆς καθόλου φιλολογίας». «Ὅπως ἔχει δειξέι ἡ ἀποτυχία παρόμοιων προσπαθειῶν, ἀναφέρουν οἱ αἰτοῦντες, διαπιστώνοντας τὴν ἔλλειψη στοιχειωδῶς ἐξειδικευμένου ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ, εἶναι ἀδύνατον νὰ ἰδρυθῆ παρ' ἡμῖν τοιοῦτο περιοδικὸν οὐχὶ διὰ τὴν ἔλλειψιν λογίων, διότι τοιοῦτους ἡ ἡμετέρα πατρίς ἔχει νῦν οὐκ ὀλίγους, ἀλλὰ διὰ τὴν σπάνιν συνδρομητῶν».⁵¹ Πρόκειται γιὰ τὸ γνωστὸ *Ἀθήναιον*, τὸ ὁποῖο κυκλοφόρησε μὲ τὴν οἰκονομικὴ συνδρομὴ τοῦ Πανεπιστημίου ἕως τὸ 1881, ὅχι ὅμως ὡς καθαρῶς φιλολογικὸ, ἀλλὰ ὡς περιοδικὸ τῶν γενικῶν ἐπιστημῶν. Αὐτὸς ἦταν πιθανῶς ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο δὲν συμμετεῖχε τελικῶς ὁ Σεμιτέλος.⁵²

Ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν Πρακτικῶν τῶν συνεδριάσεων τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς συνάγεται ὅτι ὁ Κουμανούδης ἦταν συνεπῆς καὶ νομιμόφρων. Τὸν Νοέμβριο τοῦ

46. Σ. Ἄ. Κουμανούδης, Μελέτη περὶ Πινδάρου, *Φιλολογικὸς Συνέκδημος* 13 (20.8.1849) 393-400.

47. Κ. [= Στέφανος Ἄ. Κουμανούδης], Εἰδησις φιλολογικὴ περὶ Ὑπερείδου, *Πανδώρα* 4 (1853) 356-357 καὶ Κ. [= Στέφανος Ἄ. Κουμανούδης], Ρωμαῖος ἱστορικὸς νεωστὶ ἀνακαλυφθεὶς [ὁ Γράνιος Λικινιανός], *Πανδώρα* 8 (1857) 425-427.

48. Matthaiou, Establishing the discipline of Classical Philology, ὅπ.π. (σημ. 22), 145-146.

49. *Specimen Emendationum in Longinum Apsinem Menadrum Aristidem aliosque artium scriptores*. Scripsit Stephanus A. Cumanudes Hadrianopolitanus. Athenis, Typis Iohannis Angelopuli MDCCCLIV.

50. Σ.Α.Κ., Συμβολὴ κριτικὴ εἰς Αὔλου Γελλίου Νυκτῶν Ἀττικῶν ζ'(ζ') β', *Φιλίστωρ* 2 (1862) 182-183.

51. Α.Π. ἀρ. 36.3, ὑποφ. 3 (13 Ἰανουαρίου 1870).

52. Ἡ ἐτήσια συνδρομὴ τοῦ Πανεπιστημίου ἦταν 2000 δραχμές. Ἐκδίδονταν 500 ἀντίτυπα, ἐκ τῶν ὁποίων 130 περίπου ἀγόραζαν συνδρομητές, ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα, ἄλλα παραχωροῦντο στὴν Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη, γιὰ νὰ τὰ ἀποστείλει ἐπ' ἀνταλλαγῆ σὲ ξένες βιβλιοθήκες, καὶ ἄλλα ἐλάμβαναν δωρεὰν διάφοροι καθηγητές καὶ λόγιοι ἐν γένει. Ἀναλυτικὲς πληροφορίες γιὰ τὸ κόστος ἔκδοσης, στὸ ὁποῖο μεταξὺ ἄλλων περιλαμβάνεται καὶ ἀμοιβὴ γιὰ τοὺς τακτικὸς συνεργάτες, βλ. στὸ Α.Π. ἀρ. 43.1, ὑποφ. 3.9, ἀρ. 44.3, ὑποφ. 3.1, ἀρ. 43.3, ὑποφ. 3.9, ἀρ. 47.3, ὑποφ. 3.9, ἀρ. 48.3, ὑποφ. 3.1, ἀρ. 49.4, ὑποφ. 3.1, ἀρ. 51.1, ὑποφ. 3.9.

1849 βρέθηκε στη δύσκολη θέση να παρίσταται σε συνεδρίαση όπου θα συζητείτο αίτημα του στενοῦ του φίλου Δημητρίου Χαραμῆ⁵³ να διδάξει ως ὑφηγητῆς «Βίον τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος», χωρίς να διαθέτει τὰ τυπικὰ προσόντα. Ὁ Κουμανούδης ἀρνήθηκε να ἐμπλακεῖ στη συζήτηση με τὸ ἐπιχείρημα ὅτι εἶχε «στενὴν φιλίαν μετὰ τοῦ ἀναφερομένου» καὶ ἀπεῖχε ἀπὸ τὴν ψηφοφορία, με τὴν ὁποία τὸ αίτημα ἀπορρίφθηκε παμψηφεῖ.⁵⁴ Στὴν ἴδια συνεδρίαση ἐτέθη τὸ ζήτημα τοῦ διορισμοῦ τοῦ Κ. Παπαρρηγόπουλου, τοῦ ὁποίου ἡ ὑποψηφιότητα παρουσίαζε τὰ ἴδια προβλήματα.⁵⁵ Στὴν περίπτωση αὐτὴ ὁ Κουμανούδης καταψήφισε τὴν ὑποψηφιότητα ἐπικαλούμενος τὴ νομιμότητα: «Ἐάν καὶ ἐναντίον τοῦ νόμου παραδεχθῶμεν τὸν κ. Παπαρρηγόπουλον, καὶ ἄλλοι πολλοὶ θέλουσι συρρεύσει καὶ τὸ πρᾶγμα θέλει ἀποβῆ εἰς βλάβην τοῦ Πανεπιστημίου».⁵⁶

Ἀντιδρῶσε ἔντονα, ὅταν αἰσθανόταν ὅτι θίγεται ἡ ὑπόληψη ἢ βασικῆς ἀρχῆς του. Θεώρησε (προπηλακισμό) τὴν παράλειψη τοῦ ὀνόματός του ἀπὸ τοὺς διδάσκοντες στὸ Φιλολογικὸ Φροντιστήριον στὸν πρυτανικὸ λόγο τοῦ Φίλιππου Ἰωάννου τὸ 1849 καὶ ἀπέληξε να διακόψει τὰ μαθήματα,⁵⁷ ἐνῶ παρόμοια στάση τήρησε καὶ τὸ 1880, ὅταν διορίστηκε ὁ Κωνσταντῖνος Κόντος στὴ θέση τοῦ διευθύνοντος τὸ Φροντιστήριον. Στὴ σχετικὴ συνεδρίαση, με κοσμήτορα τὸν Καστόρχη, ἀρνήθηκε να δικαιολογήσει τὴ στάση του καὶ ζήτησε να ἀποχωρήσει ἀπὸ τὴ συζήτηση, κάτι ποὺ δὲν δέχθηκαν οἱ συμμετέχοντες.⁵⁸ Ἦταν ὀξύτατα καὶ με προσωπικούς χαρακτηρισμοὺς ἢ ἀντίδρασή του κατὰ τὸ διάστημα 1863-1864, ὅταν ὁ Πρύτανης Κ. Φρεαρίτης ἀπαίτησε να ἀποσυρθοῦν οἱ ἀρχαιότερες ποὺ φυλάσσονταν σὲ αἴθουσες τοῦ Πανεπιστημίου.⁵⁹ Ἀπουσίασε συστηματικὰ γιὰ ἓνα διάστημα τὸ

53. Γιὰ τὸν Χαραμῆ βλ. Ματθαίου (ἐπιμ.), Ἡμερολόγιον 1837-1845, ὅπ.π. (σημ. 1), 203-204.

54. Π.Σ.Φ.Σ., 1849, 22 Νοεμβρίου 1849. Δὲν συνοπογράφει τὴν ἐπιστολή, με τὴν ὁποία οἱ Ἰωάννης Βενθύλος, Γεώργιος Γεννάδιος καὶ Ἰωάννης Ὀλύμπιος παρακαλοῦν τὸν Friedrich Thiersch να ἐνεργήσει, ὥστε ὁ Χαραμῆς να ἀποκτήσει διδακτορικὸ δίπλωμα. Βλ. Thierschiana, I, 87, ἐπιστολὴ στὸν φάκ. Benthylus 16.4.1849 καὶ Thierschiana, I, 86 ἀπάντηση τοῦ Thiersch πρὸς τὸν Γεννάδιο 10.6.(;).1849.

55. Π.Σ.Φ.Σ., 1849, 22 Νοεμβρίου 1849.

56. Π.Σ.Φ.Σ., 1849, 22 Νοεμβρίου 1849. Βλ. καὶ Λάππας, ὅπ.π. (σημ. 2), 168. Τὴ διαφωνία μετὰξὺ τῶν δύο σχετικὰ με τὴ σημασία τοῦ Βυζαντίου ὡς βασικοῦ κρικοῦ στὴν ἄλυσίδα τῆς ἐθνικῆς συνέχειας τῶν Ἑλλήνων διατύπωσε πρῶτος ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς, στηριζόμενος κυρίως σὲ ἀδημοσίευτες σημειώσεις τοῦ Κουμανούδη (βλ. συνοπτικὰ Ματθαίου, Στέφανος Ἄ. Κουμανούδης, ὅπ.π. (σημ. 1), 116-125). Αὐτὴ ἡ διαφωνία συχνὰ ὑπερτονίζεται με ἀποτέλεσμα να δημιουργεῖται ἡ ἐντύπωση ὅτι ὑπῆρχε διάσταση μετὰξὺ τους καὶ μέσα στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολή, κάτι ποὺ δὲν ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ Ἀρχείου τοῦ Πανεπιστημίου.

57. Α.Π. ἀρ. 12.3, ὑποφ. 12, Δεκέμβριος 1849. Βλ. καὶ Ματθαίου, Στέφανος Ἄ. Κουμανούδης, ὅπ.π. (σημ. 1), 36.

58. Π.Σ.Φ.Σ., 3 Οκτωβρίου 1880. Βλ. καὶ Ματθαίου, Στέφανος Ἄ. Κουμανούδης, ὅπ.π. (σημ. 1), 39-41.

59. Ματθαίου, Στέφανος Ἄ. Κουμανούδης, ὅπ.π. (σημ. 1), 36-39.

1882, μαζί με τοὺς Σπυρίδωνα Φιντικλῆ καὶ Κωνσταντῖνο Κόντο, ἀντιδρώντας στὴν παρουσία τοῦ ἐπίτιμου καθηγητῆ Στυλιανοῦ Κωνσταντινίδη, ὁ ὁποῖος εἶχε κατηγορηθεῖ γιὰ ἀξιώποινες πράξεις ὡς διευθυντῆς τοῦ Βαρβακειοῦ Γυμνασίου.⁶⁰ Ἐπὶ τῆς κοσμητείας του τὸ 1878 ὁ Γεώργιος Μιστριώτης ὑπέβαλε ἀναφορὰ πρὸς τὴ Σχολὴ καὶ στὴ συνέχεια πρὸς τὸ Ὑπουργεῖο, διαμαρτυρούμενος γιὰ τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν τοῦ ἐπιτρεπόταν νὰ συμμετέχει ὡς ἐξεταστής στὴ σχετικὴ διαδικασίᾳ, τὴν ὁποία χαρακτήριζε «παράνομη» καὶ «ἀτελῆ». Ἡ διαμαρτυρία ἔλαβε προσωπικὸ χαρακτήρα καὶ ὁ Κουμανούδης ἀρνῆθηκε νὰ ἀναγνώσει ἐνώπιον τῆς Σχολῆς τὴν ἀναφορὰ τοῦ διαμαρτυρούμενου, χαρακτηρίζοντάς την «προσβλητικὴν» γιὰ τὸ σύνολο τῶν καθηγητῶν.⁶¹

Ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ διαθέτουμε συνάγεται ὅτι ὁ Κουμανούδης δὲν ἀσχοῦσε ἰδιαιτέρη γοητεία σὲ μεγάλα ἀχροατήρια στὸ Πανεπιστήμιο, ὅπως συνέβαινε μὲ τὸν Ἄλ. Ρ. Ραγκαβῆ καὶ τὸν Παπαρρηγόπουλο.⁶² Εἶναι εὐνόητο, πάντως, ὅτι κατὰ τὴ μακρὰ θητεία του παρακολούθησαν τὶς παραδόσεις του ὅλοι οἱ καθηγητῆς τῆς μέσης ἐκπαίδευσης τῆς περιόδου. Πολλοὶ συνέχισαν νὰ ἀλληλογραφοῦν μαζί του καὶ νὰ ζητοῦν τὴ συνδρομὴ του γιὰ τὶς μελέτες ποὺ συνέτασσαν, συνήθως ἱστορικῶ ἢ ἀρχαιολογικῶ περιεχομένου.⁶³ Μὲ κάποιους συνδέθηκε ἰδιαιτέρα. Ὁ Δημήτριος Μαυροφρύδης καὶ ὁ Ἄριστείδης Κυπριανὸς ἦσαν δύο ἀπὸ αὐτούς, οἱ ὁποῖοι συνέχισαν τὶς σπουδές τους στὴν Ἑλληνικὴ Φιλολογία στὴ Γερμανία, καὶ μὲ τὴ δική του ὑποστήριξη.⁶⁴ Τὸ ἴδιο συνέβη καὶ μὲ τὸν Σπυρίδωνα Βάση καὶ τὸν Σπυρίδωνα Σακελλαρόπουλο, οἱ ὁποῖοι ἀσχολήθηκαν μὲ τὴ Λατινικὴ Φιλολογία, καὶ τὸν διεδέχθησαν στὴ θέση τοῦ καθηγητῆ τοῦ ἀντικειμένου, τὸ 1887 ὁ πρῶτος καὶ τὸ 1890 ὁ δεύτερος.⁶⁵

60. Π.Σ.Φ.Σ., 19 Μαρτίου 1882 καὶ 6 Ἀπριλίου 1882.

61. Π.Σ.Φ.Σ., 13 Φεβρουαρίου 1878, 11 Μαρτίου 1878, Α.Π. ἀρ. 50.1, ὑποφ. 3.2.

62. Λάμπας, ὅ.π. (σημ. 2), 204.

63. Ἀρχεῖον Κουμανούδη, φάκ. 5 (1107), ἀρ. 89, 90, 109, 120, 140, 141, 161.

64. Ὁ Μαυροφρύδης ἦταν συνεχδότης, μαζί με τὸν Κουμανούδη καὶ τὸν Κωνσταντῖνο Ξανθόπουλο, τοῦ περιοδικοῦ *Φιλίστωρ* (1861-1863), διετέλεσε γιὰ μικρὸ χρονικὸ διάστημα καθηγητῆς τῆς Ἑλληνικῆς Φιλολογίας στὸ Πανεπιστήμιο καὶ ἦταν ὁ συγγραφέας τοῦ ἔργου *Δοκίμιον ἱστορίας τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης* (1871), τὸ ὁποῖο συνέταξε κατόπιν προτροπῆς τοῦ Κουμανούδη, Ματθαίου, Στέφανος Ἄ. Κουμανούδης, ὅ.π. (σημ. 1), 59-60. Ὁ Ἄριστείδης Κυπριανός, συναργάτης ἐπίσης στὸν *Φιλίστωρ*, διετέλεσε γυμνασιάρχης τοῦ Β' Γυμνασίου Ἀθηνῶν. Γιὰ τὸν Μαυροφρύδη βλ. τὴ νεκρολογία ποὺ συνέταξε ὁ Ἰωάννης Πρωτόδικος ὡς εἰσαγωγή στὴ διατριβὴ τοῦ Μαυροφρύδη, *Περὶ τῆς ἐλεγεῖας ἢ ἐλεγειακῆς ποιήσεως τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων*, Ἀθῆναι 1867. Γιὰ τὸν Κυπριανὸ βλ. Ἰω. Πρωτόδικος, *Βιογραφία Α. Κυπριανοῦ Γυμνασιάρχου Ἀθηνῶν ἀναγνωσθεῖσα ἐν τῇ Σμύρῃς ἀναγνωστηρίῳ*, Σμύρνη 1872.

65. Λάμπας, ὅ.π. (σημ. 2), 639. Γιὰ τὸν Βάση βλ. Καλιτσουνάκης, ὅ.π. (σημ. 23), 387-388. Ὁ Σακελλαρόπουλος μετὰ τὴν ἀποφοίτησή του ἀπὸ τὸ Ἑλληνικὸ πανεπιστήμιο συνέχισε τὶς σπουδές του στὴ Γενεύη.

Ένα χρόνο μετά την αποχώρησή του από τὸ Πανεπιστήμιο, τὸ 1887, στίς 27 Δεκεμβρίου, τὴν ἡμέρα τῆς ὀνομαστικῆς του ἑορτῆς, οἱ μαθητές του τοῦ προσέφεραν ὡς δῶρο τὴν προτομή του. Τὸ ἴδιο βράδυ σχολίασε συγκινημένος τὸ γεγονός κατὰ μόνας, ὅπως συνήθιζε, μὲ ἓνα στιχούργημα:

*Τὸν δρόμον τοῦ σταδίου του τελέσας ὅπως-ὅπως,
ἀδιδασκόμενος αὐτός, διδασκόμενος δ' ἄλλους
καὶ μελισθεὶς καὶ σταυρωθεὶς καὶ λαξευθεὶς ἐν λίθῳ
ὁ Κομμανοῦδης Στέφανος ὢν εβδομηκοντούτης
νὰ κάμῃ ἔχῃ ἄλλο τι; Οὐδὲν ἢ ν' ἀποθάνῃ.⁶⁶*

Πέθανε δώδεκα χρόνια ἀργότερα, τὸ 1899. Ἡ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ σεβάστηκε τὴν τελευταία ἐπιθυμία του «νὰ μὴ ἐκφωνηθῶσι λόγοι, νὰ μὴ κατατεθῶσι δὲ καὶ στέφανοι».⁶⁷ Ἦταν ἡ πρώτη φορά στὴν ἱστορία τῆς ποὺ ἡ Σχολὴ ὑποχρεωνόταν νὰ προσαρμολοθεῖ σὲ μιὰ τόσο λιτὴ τελετή.

66. Ματθαίου, Στέφανος Ἁ. Κομμανοῦδης, ὅπ.π. (σημ. 1), 275.

67. Π.Σ.Φ.Σ., 20 Μαΐου 1899.